

manlı ordularının akıncısı hizmetini görmüştür. Kırımîliler, Rusları baskı altında bulundurmak ve zayıflatmak için Moskof topraklarına tahripkâr akınlar yaparlardı. Çarlığın buna karşı güney sınırlarında inşa ettiği bir dizi kaleye dayanan müdafaa sistemi her zaman yeterli olmamıştır. Rusya'ya ve Lehistan'a bu seferler kışın nehirler donduğu zaman yapıldı. Bu iki devlet hana haraç öderdi.

XVI. yüzyıl başından itibaren hanlık Rusya'yı daima en büyük düşman olarak tanımış, onun Volga havzasına ve Karadeniz'e ilerlemesini durdurmaya çalışmış, XVI. yüzyılda Lehistan ile, XVII. yüzyılda Kazaklar ve İsveç'le ittifak münasebetleri kurmuş, hatta bir aralık 1760'ta Prusya kralıyla dostane müzakerelere girişmiştir. 1767'de Fransız hükümeti, Lehistan'da Rus müdahalelerini önlemek için Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya karşı önemini takdir ederek Bahçesaray'a Baron de Tott'u göndermiştir.

Hanlık, 1681 yılına kadar Osmanlı Devleti ile Rusya arasında siyasî münasebetlerde aracı olmak iddiasında bulunmuş, Osmanlı hükümeti de Kırım'ın kuzey işlerinde önemli mevkiini görerek siyasetini genellikle ona uydurmuştur. Rus elçileri İstanbul'a giderken mutlaka Bahçesaray'a uğramakta ve meselelerde han hükümetinin görüşünü öğrendikten sonra Osmanlı başşehrine geçmekteydiler.

BİBLİYOGRAFYA :

Feridun Bey, *Münşeât*, II, 480; Abdullah Çelebi, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak* (nşr. A. Zajazkowski), Warszawa 1966; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VII, 497-701; Seyyid Mehmed Rızâ, *es-Seb'u's-seyyâr fi ahbârî'l-mülûkî't-Tâtar* (nşr. Kâzım Bek), Kazan 1248; V. Zernov-Feyzhanovlu, *Kırım Yurtuna ve Ol Tarafına Dair Bolgan Yarıklar ve Hatlar*, Petersburg 1281; Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la mer noire*, Paris 1787, II, tür.yer.; Baron de Tott, *Mémoires*, Amsterdam 1875, s. 167-168, 178; O. J. Howorth, *History of the Mongols*, London 1876-1929, II, 448-626, 1048; Halim Giray, *Gülbûn-i Hânân*, İstanbul 1327; Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, İstanbul 1335; Abdülgaffâr Kırımî, *Umde-tü't-tevârih* (nşr. Necib Âsım, TTEM ilâvesi), İstanbul 1343; Osman Akçoraklı, *Kırım'da Tatar Damgaları*, Bahçesaray 1926; Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir* (nşr. S. C. Kırimer), Pazarcık 1933; Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarıklar ve Bitikler*, İstanbul 1940; H. Schell, "Ein Schreiben des Krim Giray Khan an den Prinzen Heinrich den Bruder Friedrichs des Grossen", *Jean Dénys Armağanı*, Ankara 1958, s. 213-220; M. Bronevskiy, *Kırım* (trc. Kemal Ortaylı), Ankara 1970; A. Fisher, *The Russian Annex-*

ation of Crime 1772-1783, Cambridge 1970; Remmâl Hoca, *Târih-i Sâhib Giray Hân* (nşr. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973; B. Kerner-Heinkele, *Aus den Aufzeichnungen des Said Giray Sultan*, Freiburg 1975, s. 108-112; J. Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen*, Freiburg 1976; Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı", *TDEK*, s. 943-954; a.mlf., "Yeni Vesikalara Göre Kırım'ın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", *TTK Belleten*, VIII/30 (1944), s. 185-229; a.mlf., "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", a.e., XII/46 (1948), s. 349-402; a.mlf., "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, sy. 135, İstanbul 1983, s. 51-73; a.mlf., "Giray", *İA*, IV, 783-789; A. Benningsen v.dğr., *Le khanat de Crimée dans les archives du Musée du Palais de Topkapı*, Paris 1978; G. Veinstein, "Les tatars de Crimée et la seconde election de Stanislas Leszczynski", *Chaiers du monde russe et slave*, XI (1970), s. 24-92; I. Vásáry, "A Contract of the Crimean Khan Mangli Giray and the Inhabitants of Qırg-Yer from 1478-79", *CAJ*, XVI (1982), s. 289-300; B. Spuler, "Kırım", *EP* (ing.), V, 136-143.

HALİL İNALCIK

Rus İdaresi Dönemi. 1783'te Kırım'ı ilhak eden Rusya burada askerî bir idare kurdu. Bunun yanında ülkenin iktisadî kaynaklarının, nüfusunun, sosyal yapısının ve ahalisinin hayat tarzının tesbiti için eski hanlık yöneticilerinin bazılarının da görevlendirildiği geçici bir Kırım mahallî hükümeti tesis edildi. Gereken verilerin toplanmasıyla bu geçici idare vazifesini tamamladı ve 1784 başlarında Kırım'da tam anlamıyla Rus idarî yapısı yerleştirildi. Bu tarihten Çarlık devrinin sonuna kadar Kırım Tatarları'na hiçbir şekilde ülkenin idarî yapısında yer verilmedi. Kırım'da kurulan Rus idarî yapısı ülkeyi idarî, coğrafî, demografik ve sosyal açılardan Rusya'nın diğer bölgelerinden farklı bir statüye ve görünüme sahip olmasını önlemeyi ve onu Rus bölgeleri içinde eritmeyi amaçlıyordu. Bu bakımdan Kırım, idarî açıdan kendi başına bir eyalet halinde tutulmayarak Rus nüfus çoğunluğunun bulunduğu başka arazilerle birleştirildi. 13 Şubat 1784'te teşkil edilen Tavrida bölgesi (oblastı) sadece Kırım'ı değil yarımada'nın kuzeyindeki geniş step arazisini ve Taman bölgesini de içine almaktaydı. Yeni idarî birimde Kırım ibaresinin kullanılmasından özellikle kaçınılmıştı. Bölge 1796'da çok daha geniş Yeni Rusya eyaletiyle (Novorossiyskaya guberniyası) birleştirilirse de 1802'de tekrar ayrılarak Kırım yarımadasından ve kuzeydeki bazı geniş arazilerden oluşan Tavrida eyaleti oluşturuldu. Bu idarî yapı birtakım ufak değişikliklerle 1917'ye kadar varlığını sürdürdü.

Kırım'ı tam bir Rus-Slav ülkesi haline getirme amacıyla hareket eden Rusya burayı güneye yayılmada bir sıçrama tahtası olarak görmekte ve müslüman Kırım Tatarları'nın varlığını istememekteydi. Öncelikle Kırım'daki uzun yüzyıllara dayanan Türk-İslâm izlerinin sistematik bir şekilde silinmesine girişildi. Birçok yerin adı bilhassa Yunanca kökten isimlerle değiştirildi. Meselâ Akmesid "Simferopol", Gözleve (Kezlev) "Yevpatoriya", Kefe "Feodosiya" olurken eski Kırım Tatar köyü Ak-yar'ın üzerine kurulan deniz üssü de "Sivastopol" adını aldı. Ülkenin bağlı bulunduğu eyaletin adı da Antikçağ'lardaki Taur veya Tavr halkına izâfeten "Tavrida" oldu. Böylece Kırım'ın Rus değilse de hıristiyan Ortodoks bir geçmişe sahip olduğu ve buradaki Türk-İslâm halklarının sonradan gelme işgalciler sıfatını taşıdıkları gösterilmek istendi. Kırım Hanlığı'ndan, Osmanlılar'dan ve daha eski Türk-İslâm devirlerinden kalma tarihî eserler büyük tahribata uğradı.

Kırım Tatarları için çok daha büyük bir problem ise ülkeye yoğun bir şekilde Slav ve diğer gayri müslim unsurların iskânı ve Kırım Tatar köylülerinin topraklarının ellerinden alınmasıydı. Gerek bu nüfus nakli ve ekonomik sıkıntılarla kaynaklanan dinî, idarî ve psikolojik sıkıntılar, Kırım Tatarları'nın kitleler halinde ülkelerini terk ederek Osmanlı Devleti'ne göç etmelerine yol açtı. Kırım'ın Rusya tarafından ilhakından başlayarak 150 yıl boyunca kesintisiz devam eden bu göçler özellikle XIX. yüzyılda zirveye ulaştı. XX. yüzyılda Kırım'dan göç eden Kırım Tatarları'nın sayısı Kırım'da kalanların kat kat üzerindeydi. Göçler her yıl devam etmekle birlikte 1812, 1828-1829, 1860-1861, 1874, 1890 ve 1902 yıllarında büyük kitle göçleri vuku buldu. Büyük göç dalgalarının çoğunun Osmanlı-Rus savaşlarının hemen sonrasında gerçekleşmesi tesadüfî değildi. Her Rus-Osmanlı savaşı patlak verdiğinde Osmanlılar'a yardım edecekleri ve Ruslar'ı arkadan vuracakları gerekçesiyle Kırım Tatarları büyük baskılar altına alınmaktaydı. Bilhassa 22 Haziran 1853'te başlayan ve Kırım harbi olarak tarihe geçen Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rus idarecileri Kırım Tatarları'na karşı çok sert tedbirler aldı. Savaş esnasında Kırım Tatarları'nın Kırım'dan sürülmesi bile düşünüldü. Rusya, 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'nın ardından Kırım Tatarları'na daha büyük idarî ve iktisadî baskılar uygulamaya başladı. Toprakları ellerinden

KIRIM

alınan ve Slav toprak sahiplerinin insafına terk edilen Kırım Tatar köylülerinin durumu dayanılmaz hale gelince 1860'ta büyük bir göç başladı. 200.000'e yakın Kırımlı malını mülkünü bırakarak Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kaldı. Bu olaydan sonra Kırım Tatarları Kırım'da nüfus itibarıyla azınlık durumuna düştü. Kırım Tatarları'nın Kırım'dan ayrılması hemen her seferinde Rus idarecileri tarafından olumlu bir gelişme olarak görüldü ve hatta teşvik edildi. Kırım'dan göç eden Kırım Tatarları'nın tam sayısını tesbit etmek mümkün değilse de 1783-1922 yılları arasında en az 1.800.000 Kırım Tatarı'nın Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Anadolu'daki topraklarına göçtüğü tahmin edilmektedir.

Rus hâkimiyetinin Kırım'da tesisinden hemen sonra hükümet, Kırım Tatar ahalisi üzerinde büyük tesiri olan din işlerini kontrol altına alabilmek için müftü ile yardımcısı kazaskeri maaşa bağladı ve üst seviyedeki müslüman din görevlilerini hükümet memuru haline getirdi. 1794'te müftünün başında bulunduğu Tavrida Müslüman İdâre-i Rûhâniyesi kuruldu. İdâre-i rûhâniye tamamen hükümet emrinde ve onun müdahalelerine açık bir kurum durumundaydı. Müftü tayin edilmek için herhangi bir dinî eğitim veya bilgi sahibi olmak dahi aranmıyor. Rusya idaresine istenilen ölçüde bağlı olmak yeterli kabul ediliyordu. Böylece idâre-i rûhâniye, bir yandan Rusya hükümetinin Kırım müslümanlarına yönelik her türlü icraatında itaatkâr bir vasıta olurken görevleri arasında bulunan vakıf, cami, mektep, medrese ve diğer müesseselerin korunması ve işletilmesi hususunda hem suistimale çok açık hem de başarısız bir faaliyet gösterdi. Bir asır içinde vakıf arazilerinin % 70'i kaybolduğu gibi temel müslüman maarif kurumlarını teşkil eden mektep ve medreselerin durumu da her açıdan son derece geri hale geldi. Dünyevî her türlü bilgi müfredat dışı tutuldu. Türkçe okuma yazma öğretilmemekte, akaid, hadis, fıkıh, tefsir, kelâm, Arapça sarf ve nahiv gibi dersler de tamamen ezberle dayanarak hanlık devri mektep ve medreselerinden dahi çok geriye gitmiş metotlarla ve ilkel şartlar altında verilmekteydi. İktisadî sahada ise çoğunluğu ziraatla meşgul olan Kırım Tatarları kolonizasyon siyaseti yüzünden çok zor durumda idiler. Güçlü bir teşkilâtlanma geleneğine sahip olan esnaf ve sanatkâr kesimi de gelişen Rus kapitalizmi karşısında rekabet gücünden mahrum olarak

çökmeye yüz tutmuştu. Kırım'da Rus hâkimiyetinin tesisinin ilk yüzyılı dolduğunda Kırım Tatarları arasında gerçek anlamda ne bir burjuvazinin ne bir aydınlar tabakasının mevcudiyetinden söz edilebilir.

Bütün bu aleyhteki faktörlere rağmen Kırım Tatarları'nı içinde buldukları olumsuz süreçten çıkararak ve bir millî uyanış dönemini başlatan kişi büyük fikir adamı ve reformcu Gaspıralı İsmâil Bey oldu. Gaspıralı, Kırım Tatarları'nın yaşamakta olduğu çok ciddi problemlerin Rusya İmparatorluğu içindeki diğer müslüman halkların meseleleriyle geniş ölçüde paralellik arzettiğini ve söz konusu müslüman halkların büyük çoğunluğunun yalnızca dindaş olmakla kalmayıp aynı zamanda ortak dil ve kültür bağlarına sahip olduğunu tesbit etti. "Millet-i mahkûme" olarak tek tek ele alındığında her birinin karşı karşıya bulunduğu çok ciddi içtimai, iktisadî ve hatta siyasî meselelerle başa çıkabilmesi mümkün görünmeyen bu müslüman Türk halkları birleştikleri takdirde büyük bir güç teşkil edebilirlerdi. Gaspıralı'ya göre bunlar zaten mevcut olan ortak din, dil ve kültür temellerine göre modern anlamda tek bir Türk milleti halinde birleşebilirdi. Bunun yolu ise söz konusu Türk toplumlarının hepsine şâmil yeni ve millî anlayışta bir eğitim sistemiyle ortak bir edebî Türkçe'nin ihdasıydı. Gaspıralı bu esaslar üzerinde ortaya attığı eğitim sistemini Usûl-i Cedîd olarak adlandırdı (bk. CEDİDCİLİK). Bütün millî fikirlerini ve reform programını tanıtmak ve yaymak için 1883'te Bahçesaray'da *Tercüman* gazetesini yayımlamaya başlayan Gaspıralı Usûl-i Cedîd mekteplerinin ilk örneğini de 1884'te yine Bahçesaray'da açtı.

Gaspıralı'nın millî maarif reformu, Rusya İmparatorluğu'nun diğer müslüman bölgelerinde olduğu gibi onun vatanı olan Kırım'da da genç bir millî aydınlar zümresinin ortaya çıkmasına hizmet etti. Usûl-i Cedîd mekteplerinin yanı sıra millî bir "intelligentsiya"nın yetişebilmesine çok önemli katkılarda bulunan bir başka eğitim kaynağı da 1871'de Akmescid'de Rusya hükümeti tarafından açılmış olan Tatar Öğretmen Okulu idi. Bu okul, aslında resmen Kırım Tatarları arasında Ruslaşmış bir zümre meydana getirebilmek için kurulmuştu. Ancak buradan mezun olan birçok talebe okulun kuruluş amacından çok farklı dünya görüşleriyle hayata atıldı. Bunlar okulları vasıtasıyla sadece

hükümet memurlarını ve resmî görüşleri değil Çarlık idaresinin can düşmanları olan Rus inkılâpçı çevrelerini tanıma imkânını da bulmuşlar ve onlara yakınlık duymaya başlamışlardı. Nitekim bu genç Kırım Tatar aydınlarından bir kısmı 1905 Rus inkılâbı olaylarına Rus inkılâpçılarıyla birlikte aktif bir şekilde katıldılar. Abdürreşid Mehdi, Hasan Sabri Ayvazov, Mustafa Kurti, Appaz Şirinskiy ve Menseyit Cemil gibi genç aydınların da aralarında bulunduğu bu inkılâpçı grup genel olarak "Genç Tatarlar" olarak adlandırılmaktadır. Genç Tatarlar, esasen Rus Sosyalist İnkılâpçıları Partisi'nin Çarlık rejimine karşı tâvîzsiz muhalefetini, ziraî sosyalist bir takım ilkelerini ve yer altı mücadele taktiklerini benimsemekle birlikte bu parti'nin bir fraksiyonu olmak yerine millî bir Kırım Tatar siyasî hareketi oluşturdu. Genç Tatarlar genel olarak Gaspıralı'nın reform hareketine bağlıydılar. Ancak onun ılımlı ve ihtiyatlı çizgisinin aksine siyasî platformda radikal bir profille Çarlık rejimine savaşı ilân ediyorlardı. Ayrıca Gaspıralı'nın savunageldiği dinî (İslâm) ve etnik (Türk) millî kimlik esaslarını kabul etmekle birlikte bunu Kırım'a ait bir vatan kavramıyla takviye ettiler ve Kırım'ın müslüman Türkler'inin, yani Kırım Tatarları'nın millî kimliğinin teşekkülüne katkıda bulundular. 1906-1908 yılları arasında Karasubazar'da *Vatan Hâdimi* adlı bir gazete çıkaran Genç Tatarlar liderleri Abdürreşid Mehdi'nin İkinci Duma'ya milletvekili seçilmesini de sağladılar. Çarlık hükümetinin baskı tedbirleri karşısında 1910'lara doğru dağılan Genç Tatarlar hareketi, modern dönemde Kırım Tatarları arasında ortaya çıkan ilk siyasî millî hareket olma özelliğini taşımaktaydı. Gerçek 1905 Rus inkılâbı gerekse 1908 Osmanlı inkılâbı, birçok Kırım Tatar gencinin İstanbul'a giderek orada tahsil görmesini mümkün kıldı. Hem Gaspıralı'nın hem de Genç Tatarlar'ın fikrî-siyasî mirasını devralan bu Kırımlı talebelere bir kısmı 1909 sonlarında İstanbul'da Vatan Cemiyeti adında bir gizli teşkilât kurdu. Nûman Çelebi Cihan, Câfer Seydahmet ve Abdülhakim Hilmi Ârifzâde'nin öncülüğündeki bu gençler Çarlık rejimine karşı amansız bir düşmanlık beslemekte ve Kırım Tatarları'nın kendi millî kaderlerine sahip olmaları gereğine inanmaktaydılar. Aynı yıllarda Kırım'da da benzer doğrultuda yer altı grupları mevcuttu. Vatan Cemiyeti Kırım'da irtibatla geçerek bu gibi gruplarla birleşti ve I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden az

öncesine kadar Kırım'ın hemen her yerinde gizli siyasî hücreler oluşturmayı başardı. Bu faaliyetler I. Dünya Savaşı sırasında da sürdü.

Mart 1917'de Rusya'da patlak veren Bolşevik İhtilâli, Kırım Tatar milliyetçilerine faaliyetlerini alenen yürütebilme imkânını verdi. Böylece alt yapısı Vatan Cemiyeti mensuplarınca hazırlanmış olan millî teşkilât ağının etkisi açıkça görüldü. İhtilâlin üzerinden bir ay bile geçmeden 7 Nisan 1917'de Vatan Cemiyeti mensuplarının teşebbüsü üzerine Kırım'ın her tarafından 2000 delegenin iştirakiyle Akmescid'de Kırım Müslümanları Vekilleri Kongresi toplandı. Tamamen Vatan Cemiyeti çizgisinin hâkimiyeti altında cereyan eden kongrede Kırım Müslümanları Merkezî İcra Komitesi seçildi. Başkanlığa o sırada henüz Kırım'da bulunmayan Nûman Çelebi Cihan getirildi. Komite, yarımada'daki bütün Kırım Tatar işlerini üstlendiğini ilân ederek Çarlık rejiminin mirası olan idâre-i rûhâniyyeyi devraldı. Nûman Çelebi Cihan aynı zamanda Kırım müslümanları müftüsü seçildi. Vakıf idaresine de el konuldu ve başına Câfer Seydahmet getirildi. Merkezî İcra Komitesi, kısa süre içinde Kırım'ın her tarafında mahallî müslüman komiteleri ağını tamamladığı gibi birtakım millî maarif müesseseleri açmaya girişti. Bu arada Bahçesaray'daki Kırım hanlarından kalan tarihî Han Sarayı millî müze ilân edildi ve üzerine Kırım Tatar millî bayrağı olan gökbayrak çekildi. Kırım Tatar Millî Parlamentosu'nun (kurultay) teşkili için seçim hazırlıklarını da gerçekleştirdi. Kadın erkek yirmi yaşını doldurmuş her Kırım Tatarı'nın doğrudan oy kullanmasıyla yapılan seçimler sonucunda teşekkül eden kurultay 9 Aralık 1917'de Bahçesaray'da toplandı. İslâm ve Türk dünyasında modern anlamda tam demokratik seçim uygulamasının ilk örneği olan bu seçimlerle oluşan kurultayın eşbaşkanlıklarına Hasan Sabri Ayvazov, Câfer Ablayev ve Abdülhakim Hilmi seçildi. 7 Kasım 1917'de Bolşevikler'in Petrograd'da iktidarı ele geçirmeleriyle eski Çarlık Rusyası topraklarının her tarafında doğan kargaşa ortamı, kurultayın Kırım'da Kırım Tatar millî hâkimiyetinin teşkili yönündeki çalışmalarını kolaylaştırdı. Kurultay, hemen bir anayasa hazırlanması ve hükümet kurulması çalışmalarına girişti. 26 Aralık 1917'de kurultayda Kırım Tatar Kânûn-ı Esâsîsi kabul edildi. Bu anayasaya göre her milletin kendi kaderini kendisinin tayin hakkı kabul edilerek Kırım Ahali Cumhuriyeti

(Kırım Demokratik Cumhuriyeti) ilân ediliyordu. Aynı gün ilk Kırım Tatar hükümeti de Nûman Çelebi Cihan'ın başbakanlığında (başmüdürlüğünde) oluşturuldu.

Yeni Kırım Tatar hükümeti, kısa süre içinde Kırım topraklarının büyük kısmında hâkimiyeti eline aldı. Eski Çarlık ordusundaki Kırım Tatar birliklerinin önemli bir kısmı kurultayın emri altına girerek yeni millî hükümetin askerî gücünü oluşturdu. Bolşevikler dışındaki Rus gruplarının esasen askerî güçten mahrum bulunması da millî hükümetin işini kolaylaştırdı. Ancak Karadeniz filosunun ana üssü olan Akyar (Sivastopol) şehri tamamen Bolşevik tesirindeki Rus bahriyelilerin hâkimiyetindeydi. Millî hükümetin otoritesi bu büyük askerî üsse ulaşamadığı gibi her iki güç arasında bir çatışma kaçınılmaz görünüyordu. Nitekim Kırım Tatar birlikleriyle Bolşevik bahriyeliler arasında yer yer başlayan silâhlı çatışmalar, 23 Ocak 1918'de Bolşevikler'in Bahçesaray'a doğru ileri harekâta geçmesiyle tam bir savaşa dönüştü. Ezici sayı ve silâh üstünlüğüne sahip olan Bolşevik kuvvetleri 26 Ocak'ta Bahçesaray'ı, ertesi gün de Kırım'ın başşehri olan Akmescid'i ele geçirdiler. Böylece Kırım Tatar millî hükümeti yıkılarak Kırım'da ilk Bolşevik idare kuruldu.

Tavrida Sovyet Cumhuriyeti adını alan Kırım Bolşevik iktidarı, yarımada'nın gerek Kırım Tatar gerekse Rus ahalisi için tam bir terör dönemini başlattı. Binlerce insanın öldürüldüğü bu kanlı dönemin kurbanları arasında Kırım Tatar millî hükümetinin başı olan Nûman Çelebi Cihan da bulunuyordu. Bu dönemde Bolşevikler'in elinden kurtulabilen milliyetçiler yer altına çekilmek zorunda kaldılar. 9 Şubat 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıyan Almanya'nın Ukrayna hükümetiyle vardığı anlaşma uyarınca Alman orduları Bolşevikler'den temizlemek üzere Ukrayna'yı işgal etti. 21 Mart'ta Alman askerî işgalinin Kırım'a da uzatılması kararı alındı. 19 Nisan 1918'de Alman askerî birlikleri Kırım'a girmeye başladı. Kırım'daki Bolşevik kuvvetlerinin direnmesi kolaylıkla kırılarak nisan ayı sonuna kadar yarımada'nın tamamı Alman ordusu tarafından işgal edildi. Bolşevikler'e karşı yapılan bu çarpışmalara Kırım Tatar gerillaları da katıldı. Alman askerî idaresi altında Kırım Tatar Millî Kurultayı 8 Mayıs 1918'de yeniden toplanabilme imkânını buldu. Ancak kurultayın bir Kırım Tatar hükümeti kurma teşebbüsü Alman as-

kerî makamları tarafından engellendi. Bunun yerine fiilen Alman askerî idaresinin himayesinde karma bir Kırım hükümeti kurduruldu. Haziran 1918'de teşekkül eden bu Kırım hükümetinde Tatarlar, Bolşevik aleyhtarları Ruslar ve Almanlar yer alırken, hükümet başkanlığını da Litvanya Tatarları'ndan olan General Süleyman Sülkeviç üstlendi. Ukrayna Devleti'nin Kırım'ı ilhak arzuları Sülkeviç hükümetiyle Ukrayna arasında başından itibaren bir siyasî krizin doğmasına yol açtı. Almanya bu kriz sırasında, bir taraftan müttfikli Ukrayna'yı gücendirmemek için Kırım'ı resmen bağımsız bir devlet statüsünde tanımaktan kaçınırken diğer taraftan Ukrayna'nın Kırım'ı ilhakını da kabul etmedi. Almanya'nın teslim olarak savaştan çekilmesiyle esasen Alman askerî gücüne dayanan Sülkeviç hükümeti de 14 Kasım 1918'de istifa etti..

Sülkeviç hükümetinin çöküşünün ardından Kırım'da idare fiilen, Bolşevikler'den kaçarak Kırım'da toplanmış olan liberal Rus ve yahudi politikacıların eline geçti. Böylece 16 Kasım 1918'de, bir Karaim olan Solomon Kırım'ın başkanlığında liberal Kadet Partisi taraftarlarından oluşan Kırım bölge hükümeti kuruldu. Kırım Tatarları ise Kırım'ın Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğu görüşünde olan bu hükümetin dışında kaldılar. Herhangi bir askerî güçten mahrum olan Kırım bölge hükümeti, kendisini Bolşevikler'e karşı savunabilmek için esasında kendisinden çok daha muhafazakâr bir çizgide olan Beyaz "gönüllü ordu"nun Kırım'a girmesini kabul etti. Böylece Kasım 1918 sonlarından itibaren General Anton Denikin'in gönüllü ordusu Kırım'a girmeye başladı. Solomon hükümeti Kırım Tatarları'na hiçbir tâviz vermeye niyetli değildi. Bu sebeple 1918 sonbaharında kurulan ve önceki Vatan Cemiyeti mensuplarının siyasî çizgisini temsil eden Kırım Tatar milliyetçi partisi Millî Fırka hükümette şiddetle muhalifti. Ocak-Şubat 1919'da mevcut Kırım Tatar millî müesseselerinin çoğu kapatılarak birçok Millî Fırka üyesi tevkif edildi. Nisan 1919'da Kırım'a tekrar girmeyi başaran Bolşevik kuvvetleri gönüllü orduyu mağlûp ederek yarımada'ya bir kere daha hâkim oldu. Kurulan Kırım Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin İnkılâp Komitesi başkanlığına Lenin'in kardeşi Dmitriy Ulyanov getirildi. Kırım'daki bu ikinci Bolşevik idaresi, mevcut savaş ortamında Kırım Tatarları'nın desteğini kazanabilmek için onlara birtakım tâvizler verdiyse de Kırım Sovyet Sos-

KIRIM

yalist Cumhuriyeti'nin ömrü fazla uzun olmadı. Beyaz gönüllü ordu tekrar Kırım'a taarruza geçti ve 1 Temmuz 1919'da Bolşevikler Kırım'ı bir defa daha terketmek zorunda kaldılar. General Denikin'in ve Mart 1920'de onun yerini alan General Pyotr Wrangel'in idaresinde Kırım'da tesis edilen Beyazlar'ın diktatörlüğü Kırım Tatarları'na büyük baskılar getirdi. Tamamen yer altına çekilmiş olan Millî Fırka ise Beyazlar'la mücadeleye girişmişti. 12 Kasım 1920'de Bolşevik ordusu General Wrangel kuvvetlerinin Orkapı'daki son direnişini de kırarak Kırım'a girdi ve birkaç gün içinde yarımada'nın tamamına kesin olarak hâkim oldu.

Kırım'da Bolşevik hâkimiyetinin tesisiyle birlikte Bolşevik aleyhtarı kimselere karşı şiddetli bir tenkil harekâtına girişildi. Macar yahudisi tanınmış komünist lider Béla Kun'un liderliğindeki Bolşevik gizli polis teşkilâtı Çeka tarafından yürütülen bu kızıl terörün binlerce kurbanı arasında yalnızca Beyaz Ruslar değil aynı zamanda sınıf düşmanı veya burjuva milliyetçisi olarak nitelendirilen Kırım Tatarları da yer almaktaydı. Bu şartlar altında bir süre önce dağlarda Beyazlar'a karşı mücadele eden Kırım Tatar partizanları şimdi de Bolşevikler'e karşı kendilerini savunmaya başladılar. Kırım Tatar direnişi Sovyet iktidarını Kırım Tatarları'na birtakım tâvizler vermeye mecbur etti. 18 Ekim 1921'de Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu, direnişçilere af çıkarıldı, birçok Millî Fırka mensubunun yeni rejim içinde görev almalarına göz yumuldu. Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (MSSC) kuruluşundan hemen sonra Kırım'da büyük bir açlık felâketi kendini gösterdi. Bir yıl içinde Kırım'da en az 100.000 kişi açlıktan hayatını kaybederken bunların yaklaşık % 60'ı Kırım Tatarı idi.

Sovyet Rusya'da genel bir yumuşama devrini temsil eden "yeni ekonomik politika" (NEP) ve millî azınlıklara belirli tâvizleri ifade eden "yerleştirme" (korenizatsiya) uygulamaları sırasında 1923'te Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin en üst mevkii olan Merkezî İcra Komitesi başkanlığına Veli İbrahim getirildi. Eski bir Millî Fırka mensubu olan Veli İbrahim, Komünist Partisi'ne kaydıktan sonra da eğilimlerini değiştirmemişti. Onun beş yıllık iktidarı sırasında Kırım Tatar okulları nitelik ve nicelik itibarıyla büyük bir atılım içine girdiği gibi, Kırım Tatar kültür ve bilim faaliyetleri de o döneme kadar görülmemiş ölçüde ge-

lişme imkânı buldu. Veli İbrahim, Sovyet toprak politikalarını Çarlık devrinde topraksızlaştırılmış olan Kırım Tatar köylülerine âzami fayda temin edecek şekilde uyguladı. Kırım'daki Kırım Tatar nüfusunu arttırmak üzere, ülke dışına hicret etmiş olan Kırım Tatarları'nın geri döndürülmesi için birtakım tedbirler almaya dahi girişti. Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde yaşayan yahudilerin Kırım'a yerleştirilmesi teşebbüslerine ise karşı koydu. Ancak Kırım Tatarları'nın büyük desteğini kazanan, Moskova'da ise aynı ölçüde endişe ve tepki uyandıran bu siyaseti onun sonunu hazırladı, burjuva milliyetçiliğiyle suçlanarak 9 Mayıs 1928'de kurşuna dizildi.

Veli İbrahim'in idamından sonra onun politikaları tamamen tersine çevrildi ve Kırım Tatar millî kadroları tasfiye edildi. Bu sırada Sovyetler Birliği'nde İosip Stalin iktidarıyla başlayan baskı ve devlet teröründen Kırım Tatarları da ağır bir şekilde etkilendi. Toprak mülkiyetinde sınırlı özel mülkiyeti tamamen kaldırma faaliyetinin (kolektivizasyon) Kırım'daki uygulaması çok şiddetli oldu. Yaklaşık 40.000 Kırım Tatar köylüsü toprak ağası (kulak) oldukları iddiasıyla Urallar'a ve Sibiryaya sürüldü. Bu durum 1931-1933 yılları arasında büyük bir kıtlığa yol açtı. Ukrayna ve Kazakistan başta olmak üzere bütün Sovyetler Birliği'nde yaklaşık 14 milyon insanın ölümüne sebep olan bu kıtlık Kırım'da da etkili oldu.

1936-1938 yıllarında bütün Sovyetler Birliği çapında yürütülen ve rejimin potansiyel muhaliflerinin ortadan kaldırılmasını hedefleyen "büyük terör" döneminin Kırım'daki tahrifatı ise çok daha büyük oldu. 1930'lu yılların sonuna kadar Kırım Tatar millî aydın sınıfının ve din adamlarının hemen tamamı doğrudan doğruya kurşuna dizilmek veya sürüldükleri çalışma kamplarında hayatlarını kaybetmek suretiyle ortadan kaldırıldı. XX. yüzyılın ilk yarısındaki Kırım Tatar bilim, fikir, edebiyat, sanat ve basın tarihinin en önemli isimleri arasında yer alan Hasan Sabri Ayvaz, Bekir Sıtkı Çobanzâde, Osman Akçoraklı, Hüseyin Badaninskiy, Abdulla Latifzâde, Yahya Naci Bayburtlu, Habîbulla Temircan Odabaş, Osman Derebayırılı, Mehmet Kocaahmet Vecdi, Hamdi Giraybay ve Celâl Meyinov'un da aralarında bulunduğu binlerce kişiden başka Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezî İcra Komitesi başkanları Memet Kubayev ve İlyas Tarhan ile Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı (Başbakan) Ab-

duraim Samedinov gibi pek çok Kırımlı komünist idareci de öldürüldü. Bu dönemde hapse atılan veya çalışma kamplarına sürülenlerin sayısını tesbit etmek mümkün olmamakla birlikte çeşitli kaynaklarda, Kırım'daki Sovyet hâkimiyetinin ilk yirmi yılında yaklaşık 150.000 civarında insanın yok edildiği belirtilmektedir. Terör rejimi Kırım Tatar kültürüne de çok büyük darbe vurdu. 1926-1928 yılları için Arap alfabesinden bir tür Latin alfabesine geçildi. 1938'de ise Kiril alfabesine mecbur kılındı. Ayrıca müze ve kütüphanelerdeki millî kültür mirasının pek çok eseri de ortadan kaldırıldı. Tarihî cami ve medreseler ya tamamen yerle bir edildi ya da minareleri yıktırılarak binalar başka amaçlarla kullanıldı. Resmen açık gözükken birkaç camiye ise gidebilmek fiilen mümkün değildi. Namaz, oruç, sünnet ve dinî nikâh gibi ibadet ve dinî âdetler ise kesinlikle yasaklanmıştı. Ancak büyük gizlilik altında yerine getirilebilmekteydi.

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine on binlerce Kırım Tatarı askere alınarak Kızıl Ordu saflarında cepheye sürüldü. 24 Ekim 1941'de Kırım'a girmeye başlayan Alman ordusu, 16 Kasım 1941'e kadar Akyar hariç bütün Kırım yarımadasını ele geçirdi. Akyar müstahkem mevki ise çok şiddetli muharebeler ve bombardımandan sonra ancak 4 Temmuz 1942'de düştü. Bu arada Sovyet ordusu, Almanlar'ı Kırım'dan atmak üzere 26 Aralık 1941'de Kerç'e ve üç gün sonra da Kefe'ye çıkartma teşebbüsünde bulundu. Kefe 18 Ocak 1942'de Almanlar tarafından geri alındığı halde Kızıl Ordu Kerç'te 18 Mayıs 1942'ye kadar tutunabildi. Kırım'ın işgali Almanya için askerî olduğu kadar siyasî açıdan da büyük önem taşıyordu. Kırım'ın Almanya'nın elinde bulunmasının o sıralarda tarafsızlığını korumakta olan Türkiye'nin Almanya yanlısı bir çizgiye çekilmesinde önemli rol oynayabileceği düşünülüyordu. Bununla birlikte Nazi yetkilileri arasında Kırım'ın geleceğine dair farklı görüşler tartışılmaya başlanmıştı. Genel düşünce, Kırım'da yaşayan halkların (Kırım Tatarları da dahil) sürülerek yerlerine Alman unsurların yerleştirilmesi ve yarımada'nın bir tatil beldesi haline dönüştürülmesi yönündeydi. Ancak savaş süresince Nazi idarecileri arasında Kırım'ın kısa ve uzun vadedeki statüsüne dair kesin bir fikir birliği ortaya çıkmadı ve bu hususta açık bir program belirlenemedi. Diğer taraftan Alman askerî işgal idaresinin tavrı da genellikle

tutarlı olmaktan uzaktı. Naziler'in ilk uygulamaları, yarımada'daki bütün yahudi nüfusunu SS-Einsatzgruppen vasıtasıyla katletmek oldu. Ele geçen üst seviyeli komünist idareciler de öldürüldü. Kırım Tatarları'na karşı izlenen siyaset ise çelişkiler arz ediyordu. Öncelikle Kırım Tatarları'na herhangi bir şekilde idarî yetkiler verilmesi ve özellikle kendi kaderlerini tayin hakkı tanınması kesin biçimde reddedildi. Alman askerî makamlarının gözetimi altında oluşturulan mahallî idarelerde Kırım Tatarları'na hemen hemen hiç yer verilmeyerek, bu mevkiiler Almanlar'la iş birliği yapan Rus, Ukraynalı Rum ve diğer unsurlara bırakıldı. Kırım Tatarları'na verilen en önemli tâvizler, dinî ve kültürel hayatın serbest bırakılması ve mahallî müslüman komitelerin kurulmasına izin verilmesinden ibaretti. Ancak söz konusu komitelerin kendi aralarında birleşerek bütün Kırım çapında merkezî bir teşkilât oluşturmasına kesinlikle müsaade edilmedi. Almanlar, savaşta Kırım Tatarları'nın insan gücünden yararlanmak üzere birtakım teşebbüslerde bulundular. Kırım köylerini dağlarda saklanan Sovyet partizanlarına karşı korumak üzere sınırlı yetkilere sahip bazı Kırım Tatar gönüllü birlikleri teşkil edildi. Savaşın son yıllarında Waffen-SS bünyesinde kurulan Kırım Tatar birimine özellikle savaş esiri Kırım Tatarları dahil edilerek silâh altına alındı. Bunun yanı sıra çok sayıda Kırım Tatarı da Doğulu işçi (Ostarbeiter) olarak Almanlar tarafından Almanya'da çalışmaya mecbur bırakıldı. Bilhassa Alman işgalinin sonlarına doğru partizanlara yardım ettikleri şüphesiyle Almanlar Kırım Tatar köylülerine karşı çok sert uygulamalar içine girdiler. Almanlar'ın Kırım'da tesis ettikleri rejim Sovyet rejiminin baskılarının sona erdiği bir kurtuluş olmaktan çok uzaktı. Bu durum, 10.000'in üzerinde Kırım Tatarı'nın Sovyet partizanlarına katılarak Almanlar'a karşı mücadeleye girişmesinin temel sebeplerinden birini teşkil etti. Almanlar'ın yenilgiye uğramasından sonra Kızıl Ordu birlikleri 11 Nisan 1944'te Kırım'a girerek Kerç ve Canköy'ü ele geçirdi. Birkaç gün içinde Akyar hariç Kırım'ın her yeri tekrar Sovyetler'in eline geçti. Akyar ise 9 Mayıs 1944'te düştü. Almanlar geri çekilirken pek çok köyü yakıp yıktıkları gibi Kızıl Ordu birliklerinin tutumu da onlardan farklı olmadı. Kızıl Ordu işgalinin ilk haftalarında hain olarak nitelendirilen Kırım Tatarları'na yönelik yaygın kurşuna dizme, tecavüz ve yağma olayları meydana geldi.

Kırım Tatarları için asıl büyük felâket, Stalin tarafından 11 Mayıs 1944'te imzalanan ve Kırım Tatarları'nın son ferdine kadar Kırım'dan sürülmesini emreden karardan sonra başladı. 17 Mayıs'ı 18 Mayıs'a bağlayan gece Kızıl Ordu askerleri tarafından yataklarından kaldırılan Kırım Tatarları, hazırlanmaları için yalnızca 15-20 dakika zaman ve ancak ellerinde taşıyabilecekleri kadar eşya almalarına izin verilerken hayvan vagonlarına yüklendi. Pek çoğunda oturmaya yer kalmayacak derecede insanla doldurulan vagonlar dışarıdan mühürlendi ve en az üç-dört hafta sürecek olan yolculuğa çıkarıldı. Günlerce yiyecek ve su verilmeyen, cesetlerin dışarı çıkarılmasına müsaade edilmeyen ve hiçbir tıbbî yardımın söz konusu olmadığı bu ölüm yolculuğu sırasında açlık, susuzluk, hastalık, bitkinlik ve havasızlıktan binlerce insan hayatını kaybetti. Sürgünden hiçbir Kırım Tatarı istisna edilmedi. Dağlardan inen Kırım Tatar Sovyet partizanları ve Kızıl Ordu askerleriyle her rütbedeki Komünist Partisi mensupları dahi sürülenler arasındaydı. Kızıl Ordu saflarında cephede bulunan Kırım Tatar askerleri ise her şeyden habersiz savaşa devam ediyordu. Savaş biter bitmez Sovyetler Birliği kahramanı maddiyasını alanlar dahil hepsi sürgün yerlerine gönderildi. Kırım'ın dil ve kültür itibarıyla geniş ölçüde Tatarlaşmış azınlıklarından olan Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar da (toplam 20.000 kişi kadar) Haziran ve Temmuz 1944'te Kırım'dan sürüldüler.

Kırım Tatarları'nı taşıyan vagonların hemen tamamı Orta Asya (özellikle Özbekistan), Urallar ve Sibirya'da boşaltıldı. Sürgün yerlerinde asgari yaşama ve barınma imkânları mevcut değildi. Ağır çalışma şartlarında ve her türlü temel ihtiyaçtan mahrum olarak bir çeşit toplama kampı rejimi içinde yaşamaları gerekiyordu. Sürgün yolculuğu esnasında ve bunu takip eden ilk birkaç yıl içinde sefalet şartları altında hayatını kaybeden Kırım Tatarları'nın sayısının 100.000 kişiden az olmadığı ve 18 Mayıs 1944'te sürülenlerin yarısına yakınının hayatını kaybettiği genel olarak kabul edilmektedir.

Sürgünle birlikte, Kırım'da Kırım Tatarları'ndan kalan bütün mallar yağmalandıktan başka pek az istisna ile Kırım'ın Türk-İslâm geçmişiyle ait bütün tarihî binalar, âbide ve eserler yerle bir edildi. Hatta kısmen Han Sarayı'nın hazîresi dışında hiçbir yerde tek bir müslüman mezarlığı dahi bırakılmadı. Kırım Tatar

Türkçesi'nde yazılmış her tür kitap ve yayın (bu dildeki Sovyet neşriyatı da dahil olmak üzere), Kırım'daki ve Sovyetler Birliği'ndeki diğer kütüphanelerden toplanarak imha edildi. Kırım'da, yalnızca özel sebeplerden dolayı Bahçesaray ve Canköy şehirlerinin isimleri hariç Türkçe isim taşıyan yüzlerce şehir, kasaba ve köyün adı tamamen Rusça olanlarla değiştirildi. 1944'ten 1980'lerin sonlarına kadar Sovyetler Birliği'nde fiilen "Kırım Tatar" sözünün kullanılması dahi yasaklandı. Ansiklopedilerden ve tarih kitaplarından Kırım Tatarları'na dair maddeler tamamen çıkarıldıktan başka iç pasaportlarda ve hatta nüfus sayımlarında bile bu ad zikredilmedi. Diğer bir ifadeyle Kırım Tatarları resmî literatürde âdeta geçmişte ve hâlihazırda mevcut olmayan bir halk haline getirildi. Kırım'da Kırım Tatarları'ndan boşalan yerlere 1944 yazından itibaren Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinden getirilen Rus ve Ukraynalı nüfus iskân edildi.

Resmî Sovyet literatüründe sürgüne gerekçe olarak Kırım Tatarları'nın II. Dünya Savaşı esnasında kitle halinde Alman ordularıyla iş birliği yapmış oldukları ve bu yüzden cezalandırıldıkları ileri sürülür. Halbuki Kızıl Ordu mensubu veya partizan olarak Sovyet saflarında savaşan Kırım Tatarları'nın sayısı Almanlar'la birlikte hareket eden Kırım Tatarları'ndan çok daha fazlaydı. Ayrıca bizzat Sovyet saflarında en üstün hizmet gösterenlerle henüz yeni doğmuş bebekler dahi sürgün edilmişti. Bu durumda topyekün sürgünün en mantıklı izahlarından biri Stalin rejiminin Kırım gibi iklim, tabii zenginlikler ve strateji yönünden Sovyetler Birliği'nde emsalsiz mevkiye sahip bir yerde öteden beri istenmeyen unsur olarak görülen Kırım Tatarları'ndan savaşın kargaşasından da yararlanarak kesin olarak kurtulma ve yarımada'yı tam bir Slav ülkesi haline dönüştürme arzusu olabilir. Bir diğer tamamlayıcı açıklama ise II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Sovyet idarecilerinin Türkiye'ye yönelik bir savaşı kaçınılmaz gördükleri bir ortamda, Türkiye'ye sempati duymalarından şüphelendikleri Türk müslüman halkları Türkiye'ye yakın bölgelerde temizlemek istemiş olmalarıdır. Nitekim 1943-1944 yıllarında Kırım Tatarları'nın yanı sıra Kafkasya'daki Karaçay-Balkarlar, Çeçen-İnguşlar ve Ahıska (Meshetiya) Türkleri de sürgüne tâbi tutulmuştu.

Kırım Tatarları'nın sürgününden sonra, Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuri-

KIRIM

yeti Yüksek Sovyeti Prezidyumu 28 Temmuz 1946 tarihli bir kararla Kırım Muhhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni lağvederek Kırım yarımadasını bir vilâyet (oblast) statüsüne indirgedi. Kırım oblasti 19 Şubat 1954'te Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlandı. İosip Stalin'in 1953'te ölümü ve Nikita Kruşçev'in (Hruşçov) Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin başına geçmesi, bütün Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Kırım Tatarları için de bir dönüm noktası teşkil etti. Kruşçev, 24-25 Şubat 1956'da Komünist Partisi'nin XX. Kongresi'nin kapalı oturumunda yaptığı ve Stalin devrinin bazı zulümlerini ifşa ettiği meşhur nutkunda haksız yere vatanlarından topyekün sürgün edilen halklara da değinirken Kırım Tatarları'nı, Volga Almanları'nı ve Ahıska Türkleri'ni zikretmedi. Nitekim Karaçay-Balkarlar'ın, Çeçen-İnguşlar'ın, Kalmuklar'ın ve Kırım Rum, Ermeni ve Bulgarlar'ın dönüşüne izin verilmekle birlikte yukarıda anılan diğer üç halka bu hak tanınmadı. Kırım Tatarları 1956'dan sonra da resmen yok sayılmaya devam edildi. Bununla birlikte sürgün yerlerinde bazı sınırlı tâvizler verildi. Öncelikle "özel iskân" denilen, bulunulan yerden ayrılmama rejimi uygulaması kaldırıldı. Böylece hayatta kalabilmiş aile fertlerinin birleşmesi ve Kırım dışında olmak kaydıyla hareket imkânı doğdu. Bu durumda sürgündeki Kırım Tatarları'nın çoğunluğu Özbekistan içinde toplandı. Ayrıca Taşkent'te haftada iki defa *Lenin Bayrağı* adlı Kırım Tatar Türkçesi'nde bir gazete ile yılda birkaç küçük hacimli kitap neşrine (ki bunlarda dahi "Kırım Tatar" ve "Kırım" kelimelerini kullanmak yasaktı) ve "Kaytarma Ansambli" adında bir müzik ve halk oyunları topluluğunun kurulmasına izin verildi. Ancak bütün tâvizler bunlardan ibaret kaldı; Kırım'a dönüşün sözünü bile etmek yine yasaktı.

Kırım Tatar Millî Hareketi. Sovyet rejiminin "de-stalinizasyon" politikalarından sonra dahi iade etmeye yanaşmadığı insanî ve millî haklarını talep etmek üzere, özellikle 1956'dan itibaren sürgündeki Kırım Tatarları'ndan pek çokları, devlet ve parti idarelerine toplu veya münferit olarak bu hakları talep eden dilekçeler göndermeye başladı. Bu faaliyetler kısa sürede daha organize bir şekle girdi, dilekçeleri takip etmek ve yetkililerle doğrudan görüşmek üzere Moskova'ya heyetler gönderildi. 1960'ların başlarından itibaren "Kırım Tatar millî hareketi" olarak adlandırılacak olan hareket geniş öl-

çüde yaygınlaştı ve bütün güçlülere rağmen halkın desteğini kazandı. Millî hareket, Kırım Tatarları'nın yaşadığı sürgün bölgelerinde teşebbüs grupları şeklinde organize oldu. Moskova'ya gönderilen heyet ve dilekçelerin sayısı büyük bir hızla arttı. Millî hareket, faaliyetlerini ve gelişmelerini gayri resmî dâimî bültenler şeklinde yayımlayıp sonradan genel olarak "Samizdat" adı verilecek olan Sovyetler rejimi aleyhtarı yer altı neşriyatının da öncülüğünü yaptı. Faaliyetlerinin çapı, teşkilatlanma kabiliyeti ve etkisi itibarıyla 1960'ların ortalarına doğru Kırım Tatar millî hareketi, bütün Sovyetler Birliği ölçeğinde en geniş çaplı rejim dışı teşkilatlanma olarak dikkat çekmeye başladı. Bu arada millî hareket Kırım Tatarları çevresinin dışına çıkarak Rus, Ukraynalı, yahudi ve diğer milletlerden rejim muhaliflerinin de desteğini kazandı. Başlangıçta hak arama kampanyalarının öncüleri daha ziyade Kırım Tatar komünistlerinden ve savaş kahramanlarından oluşmakta ve talepler rejime sadakat bilhassa vurgulanarak yapılmaktayken 1960'ların ortalarına doğru millî hareket giderek milliyetçi genç unsurların hâkimiyetine girmeye ve çizgisi de radikalleşerek doğrudan rejim aleyhtarı bir karakter kazanmaya başladı.

Bu gelişmelere karşı Sovyet rejimi 1960'ların başlarından itibaren sert tepkiler gösterdi. Millî hareketin mensupları tutuklandı ve çok çeşitli baskılara mâruz kaldı. Buna rağmen Kırım Tatar millî hareketinin ortadan kaldırılamayışı ve tam aksine büyüyen dış çevrelerin de dikkatini çekmesi üzerine, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti Prezidyumu 5 Eylül 1967'de yayımladığı bir kararnâme ile görünüşte Kırım Tatarları'nın hukukunu iade etti. Burada "Kırım Tatarları" ibaresi özellikle kullanılmaksızın "eskiden Kırım'da yaşamış Tatar milletinden yurttaşlar"dan söz edilmekteydi. Bunların çoğuna sürgünle haksızlık yapılmış olduğu ikrar edilmekteyse de halen yaşadıkları yerlerde kök salmış oldukları bilhassa vurgulanmaktaydı. En önemli husus olarak da onların bütün Sovyet yurttaşlarının haklarına sahip oldukları ve bu arada Sovyetler Birliği'nin her yerinde yaşayabilecekleri vurgulanıyordu. Ancak halka açıklanmayan bir diğer kararla bu "her yer"e kesinlikle Kırım'ın dahil olmadığı belirtilmekteydi.

5 Eylül 1967 kararnâmesinin yayımlanmasının hemen ardından Kırım'a dönüşün serbest bırakıldığı inancıyla binlerce

Kırım Tatarı Kırım'a akmaya başladı. Fakat gelenler çok sert bir şekilde karşılanarak derhal cebren Kırım dışına çıkarıldı ve bunlara kesinlikle yerleşme izni verilmedi. Direnenler ise dövüldü, malları tahrip edildi ve hapse atıldı. Eylül-Aralık 1967 arasında Kırım'a gelen 6.000 kadar Kırım Tatar ailesinden yalnızca üç kişiye ve iki aileye yerleşme izni verildi. 1968 yılı içinde Kırım'a dönüp de zorla dışarı atılan Kırım Tatarları'nın sayısı 10.000'i buluyordu. Bunun üzerine millî hareketin protestoları daha da arttı. Artık Sovyet yetkililerine gönderilen dilekçelerin yerini milletlerarası kuruluşlara ve dünya kamuoyuna yapılan çağrılar aldı. Bu arada gerek Kırım'da gerekse Özbekistan'da Kırım Tatarları ile gizli istihbarat teşkilâtı arasındaki çatışmalar da yaygınlaştı. Bu çatışmaların en büyüklerinden biri, 21 Nisan 1968'de Kırım Tatarları'nın Özbekistan'ın Çırçık şehrinde düzenlediği geleneksel bahar bayramı (derviza) törenleri sırasında meydana geldi. Millî âdetlerin sergilendiği bu eğlenceler milis tarafından basıldı ve büyük bir arbede çıktı. O gün pek çok Kırım Tatarı yaralandığı gibi 300 kadarı da tevkif edildi. Bu olayları protesto için Moskova'da ve Özbekistan'da gösteri yapanların sonu da farklı olmadı. Bir taraftan Kırım Tatarları'nın Kırım'a yerleşmesine müsaade edilmezken diğer taraftan muhtemel bir dönüşü büsbütün imkânsız hale getirmek üzere Kırım'a Slav unsurların iskânına bilhassa 1967 sonrasında büyük hız verildi. Nitekim halen Kırım'da yaşayan Ruslar'ın önemli bir kısmı bu tarihlerden sonra Kırım'a yerleşenlerden oluşmaktadır. Millî hareketin Reşat Cemilev, Mustafa Cemilev (Abdülcemil Kırmıoğlu), İzzet Hayırov, Rollan Kadiyev, İsmail Yazıcıyev, Zamfira Asanova ve daha pek çok lider ve öncülerinin davaları ve mahkûmiyetleri birbirini izledi. Bu gibi davaların sonucunda yüzlerce millî hareket mensubu hapis ve çalışma kampı cezalarına çarptırıldı. Kırım Tatarları'nın meselesine sahip çıkan ve bu uğurda mahkûm olan veya akıl hastahanelerine kapatılan ünlü şahıslar da görülmekteydi. Bunlar arasında Rus Aleksey Kosterin ve Andrey Saharov, Ukraynalı General Pyotr Grigorenko, yahudi İlya Gabay, Ermeni Henrih Altunyan da yer alıyordu.

Sovyet rejimi millî hareketin sindirilmesinde başarısızlığa uğrayınca, Kırım'a kitle halinde dönüşü kesinlikle izin vermemeyi ve millî hareket mensuplarını baskı altında tutmayı sürdürmekle beraber bir takım farklı tedbirlere başvurmaya baş-

ladı. Bunlar arasında gizli örgüt kanalıyla millî hareket içinde bölünmeler meydana getirmek, çok sınırlı sayıda Kırım Tatarı'nın Kırım'da yerleşmesine göz yumarak geride kalanların boş bir umutla sükkün içinde beklemelerini temin etmek ve birtakım kısıtlı tâvizlerle halkın sürgün bölgelerinde "kök salması"na çalışmak başta geliyordu. 1960'ların sonlarından itibaren pek az sayıda da olsa Özbekistan'daki bazı okullarda Kırım Tatar ana dili derslerinin okutulmasına, bunlara öğretmen yetiştirmek üzere Taşkent'deki Nizâmî Devlet Pedagoji Enstitüsü'nde bir Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmasına izin verildi. 1983'te Kırım Tatarları'nın Özbekistan'ın Kaşkaderya bölgesinin çöl kısmındaki Mübarek ve Baharistan adlı iki kasabaya yerleşmeleri teşvik edilerek onlara burada bir çeşit muhtariyet tanınacağı vaadinde bulunuldu. Bu şekilde yeni bir "vatan"a kavuşacak olan Kırım Tatarları'nın Kırım'a dönmekten vazgeçecekleri düşünülüyordu.

Kırım Tatar millî hareketinin mücadelesi ve Sovyet rejiminin tepkisi değişmekle birlikte 1980'lerin ortalarına kadar bu şekilde devam etti. Bu tarihe kadar Kırım'a yerleşmesine izin verilen Kırım Tatarları'nın sayısı ancak 10.000 civarında kaldı. Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle ortaya çıkan değişim rüzgârlarının gerçek mânada ilk tecrübesini yapan yine Kırım Tatarları oldu. Moskova'daki Kızılmeşdan'ı 23-27 Temmuz 1987 tarihlerinde dört gün-dört gece işgal eden 1000'i aşkın Kırım Tatarı bir anda bütün dünyanın ilgisini çekti. Bunun sonucunda Kırım Tatarları'nın taleplerini incelemek üzere Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı Andrey Gromiko'nun başkanlığında bir devlet komisyonu kuruldu. On bir ay mevcudiyetini sürdüren bu komisyonun da eski metotlara başvurması ve Kırım Tatarları'nın Kırım'a dönüş taleplerini yok sayarak sürgünde yaşadıkları yerleri benimsetmek gibi işlerle uğraşması büyük hayal kırıklığı doğurdu.

Bu durum karşısında millî hareket, halkı ne olursa olsun Kırım'a dönüşe teşvik etti. Böylece 1988'den itibaren Kırım Tatarları büyük dalgalar halinde Kırım'a gitmeye başladılar. Dönenler yine mahallî idarenin engelleriyle karşılaşmalarına rağmen kesinlikle Kırım'dan çıkmadılar. 1989 Nisan ayına kadar Kırım'a dönen Kırım Tatarları'nın sayısı 40.000'e ulaştı. Kırım Tatar millî hareketi de yeni şartlara uygun bir teşkilâtlanmaya girişti. Millî hareketin 29 Nisan 1989'da Özbekistan'ın

Yengiyul şehrinde düzenlenen genel kongresinde münferit teşebbüs grupları şekilden çıkılarak merkezî bir teşkilât haline gelmesi kararı alındı. Böylece Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilâtı (KTMHT) resmen teşekkül ederek başkanlığına da millî hareketin tanınmış liderlerinden ve Sovyet rejimi tarafından yedi defa mahkûm edilerek on dört yılını hapiste ve çalışma kamplarında geçirmiş olan Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu getirildi. Millî hareketin faaliyet sahası ve idarî merkezi artık sürgün bölgelerinden Kırım'a taşınmaktaydı.

1989-1991 arasında Kırım Tatarları'nın Kırım'a dönüş hareketi önceki yıllarla kıyaslanmayacak ölçüde arttı. Dönenlerin teşkilâtlı ve planlı bir şekilde işgal edilen topraklara yerleşmesi, mahallî idarenin yıkım dahil olmak üzere pek çok tedbiri karşı direnilmesi ve karşılaşmakta oldukları diğer sayısız problemlere nisbeten çözümler bulunması hususlarıyla Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilâtı ilgilendi. Kırım Tatarları'nın dönüşü ve Kırım Tatar millî muhtariyetinin tekrar tesis edilmesinin söz konusu olması Kırım'daki mevcut Rus çoğunluk tarafından büyük endişeyle karşılandı. Böylece Kırım Tatarları'nın dönme süreci tamamlanmadan Rus çoğunluğun durumunu garantiye almak üzere, o ana kadar Kırım Tatarları'nın talep edemedikleri Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yeniden kurulması fikri milliyetçi ve komünist Rus çevrelerince benimsendi. Muhtariyetin bu şekli Kırım Tatarları tarafından şiddetle reddedildiyse de Kırım'da 20 Ocak 1991'de yapılan referandumun sonucunda Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin 12 Şubat 1991 tarihli kararıyla Kırım oblasti Ukrayna'ya bağlı Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürüldü. Kırım Tatarları'nın hiçbir seviyede yer almadığı bu yeni muhtar cumhuriyet idaresi Kırım Tatarları'nın dönüşüne karşı önceki olumsuz tutumu sürdürdü. Bütün güçlülere rağmen Kırım'a dönen Kırım Tatarları bir taraftan evlerini inşa ederken bir taraftan da millî, dinî ve kültürel müesseselerini kurmaya başladılar. En önemlisi, yeni bir idarî yapı altına giren yarımadada Kırım Tatarları'nın hukukunu korumak için Kırım Tatar Millî Parlamentosu olan kurultay teşkil edildi. Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilâtı'nın öncülüğüyle Kırım'daki ve sürgün bölgelerindeki Kırım Tatarları arasında yapılan seçimler sonucunda 26 Haziran 1991'de Kırım Tatar Millî Kurultayı Ak-

mescid'de toplandı. Kurultay, mevcut Rus çoğunluk tarafından bir emrivâki ile kurulan Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bu şeklini tanımayı reddederek yayımladığı Kırım Tatarları'nın Egemenlik Bildirisi'nde Kırım'ın statüsünün ancak Kırım Tatarları'nın kendi kâderlerini tayin hakkına uygun olarak belirlenebileceğini ilân etti. Kurultayın iki yılda bir toplanacak olan genel birleşimleri arasında kurultay yetkilerini kullanmak üzere otuz üç kişilik Kırım Tatar Millî Meclisi'nin üyeleri de yine bu birleşimde seçildi. Yapılan seçim neticesinde Kırım Tatar Millî Meclisi başkanlığına Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu getirildi. Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti idaresi kurultayı ve millî meclisi tanımadıysa da varlığını engellemeye de muktedir değildi. Kırım Tatar Millî Meclisi kısa süre içinde Kırım'ın her yerinde mahallî teşkilâtlarını tamamladı.

Kırım Muhtar Cumhuriyeti. Ağustos 1991 darbesinden sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmaya başlaması ve nihayet 1991 sonunda tamamen ortadan kalkması ile Kırım artık bağımsız bir devlet olan Ukrayna'ya bağlı bir muhtar cumhuriyet haline geldi. Ancak bu noktada Kırım'daki Ruslar, Kırım'ın Ukrayna'dan bağımsızlığını kazanmasını ve ardından Rusya'ya katılmasını savunmaya başladılar. Aynı şekilde Rusya'daki milliyetçi güçler de Kırım'daki Ruslar'a açık bir şekilde destek veriyorlardı. Eski Sovyet Karadeniz Filosu'nun ana üssü olan Akyar'ın da Kırım'da bulunması, Kırım'ın statüsünü Ukrayna ile Rusya arasında günümüze kadar sürecek bir anlaşmazlık konusu haline getirdi. Kırım Tatar Millî Meclisi ise Kırım Tatarları'nın iki yüzyılı aşkın bir süredir başlarına gelen felâketlerden Rusya'yı sorumlu tutarak Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasına kesin biçimde karşı çıktı ve ülkenin Ukrayna'ya bağlı Kırım Tatar millî muhtariyetini haiz bir cumhuriyet şekline dönüşmesi görüşlerini savundu. Öte yandan millî meclis, diğer ülkelerdeki Kırım Tatarları ile bağlarını sıkılaştırdığı gibi, dış hükümetlerle temaslara girişmeye başladı. Bu arada millî meclis başkanı ve temsilcileri, başta Türkiye olmak üzere çeşitli Avrupa ve eski Sovyet ülkeleriyle siyasî ve kültürel bağlar kurdular. Özellikle Türkiye'de yaşayan Kırım Tatarları'nın ve Türkiye'deki diğer resmî ve sivil teşkilâtların ön ayak olmasıyla bir ölçüde de olsa Kırım Tatarları'na destek temin edilmeye başlandı. Kırım Tatar dinî ve kültürel hayatında bir can-

KIRIM

lanma görüldü. Bütün güçlülere rağmen Kırım Tatar yerleşim yerlerinde camiler, okullar, millî kültür ve sanat teşekkülleri kurulmaya başlandı. Kırım Tatar Millî Kurultayı'nın 1993'te toplanan ikinci birleşiminde Kırım Tatar dili için Türkiye'de kullanılan Latin alfabesine geçilmesi kararı kabul edildi. Bu arada Kırım Müslümanları Dinî İdaresi de kurularak Seytceli Efendi İbrahim müftü seçildi. Rus milliyetçileri Kırım Tatarları'nı Kırım idaresinin dışında tutmaya çalıştılsa da Kırım Tatarları'nın şiddetli tepkileri sonucunda geri adım atmak zorunda kaldılar. Kırım Cumhuriyeti Parlamentosu olan Yüksek Sovyet, 14 Ekim 1993'te seçim kanununda değişiklik yaparak doksan sekiz üyeli Yüksek Sovyet'te Kırım Tatarları'na on dört kişilik bir kontenjan ayırmayı kabul etti. 27 Mart 1994'te yapılan seçimlerde bu on dört sandalyenin tamamını Kırım Tatar Millî Kurultayı'nın gösterdiği adaylar kazandı. Ancak Ocak 1994'te iki kademeli olarak yapılan Kırım Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Kırım'ın Rusya'ya iltihakını isteyen Rus milliyetçisi Yuriy Meşkov'un kazanması hem Kırım'da hem de Ukrayna'da büyük sıkıntı yarattı.

Kırım Tatarları Meşkov'un şiddetle karşıındaydılar. Diğer taraftan Meşkov'un maceracı ve şahsî politikaları Kırım'daki Rus şoven güçleri arasında da bölünmeye yol açtı. Nihayet Ukrayna Parlamentosu (Yüksek Rada) 17 Mart 1995'te aldığı bir kararla Kırım'daki cumhurbaşkanlık makamını lağvetti. Bu tarihten itibaren Kiev'in Kırım üzerindeki otoritesi sistematik olarak arttı ve muhtar cumhuriyetin siyasetinin belirlenmesinde inisiyatif büyük ölçüde Ukrayna merkezine kaydı. Ukrayna'nın Rusya ile olan, Kırım'ın statüsüne ve merkez üssü Akyar'da bulunan Karadeniz filosunun paylaşılmasına ilişkin anlaşmazlıklar ise 28 ve 31 Mayıs 1997'de Kiev'de imzalanan iki antlaşma ile çözüme kavuşturuldu.

Kırım'ın Ukrayna hâkimiyetinden çıkarılarak Rusya'ya tâbi kılınmasını isteyen çevrelere karşı Kırım'daki en önemli siyasî güç Kırım Tatarları olmakla birlikte Ukrayna hükümeti hem Rusya'daki hem de Kırım'daki Rus şoven gruplarını büsbütün karşısına almak endişesiyle açıkça Kırım Tatarları'nı destekleyen bir çizgiden kaçındı. Meselâ "de facto" tanıdığı ve ilişkide olduğu Kırım Tatar Millî Meclisi'ni "de jure" kabul etmekten uzun süre uzak durdu.

Rus çoğunluğun hâkim olduğu Kırım Muhtar Cumhuriyeti Parlamentosu, Kırım Tatarları'nın Kırım'daki her türlü gelişiminin önünü kapamaya çalışmaktaydı. Nitekim Kırım Tatarları'nın parlamentoda temsilini çok zorlaştıran mahallî seçim sisteminde hiçbir değişikliğe izin verilmedi. 1998 seçimlerinde Kırım Tatarları'na evvelce tanınmış olan on dört sandalyelik kontenjan da kaldırıldı. Bu durumda Kırım Tatarları bu seçimlerde doksan sekiz kişilik mahallî Kırım Parlamentosu'nun tamamen dışında kaldılar. Buna karşılık Kırım Tatar Millî Meclisi Başkanı Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu ile başkan yardımcısı Refat Çubar, aynı tarihteki Ukrayna Parlamentosu seçimlerinde milliyetçi-demokrat çizgideki Ukrayna Halk Hareketi (Ruh) listesinden milletvekili seçilerek Ukrayna Yüksek Radası'na girdiler. Böylece Kırım Tatarları, bizzat kendi vatanlarındaki parlamentoda tek bir kişiyle dahi temsil edilemeyen merkezî Ukrayna Parlamentosu'nda toplum liderleriyle mevcudiyetlerini ortaya koyma imkânını bulabildiler. Merkezî Ukrayna politikasında da büyük saygı gören ve önemli roller oynayan Kırımoğlu ve Çubar 31 Mart 2002'de yapılan genel seçimlerde de yerlerini korudular. Aynı yıl gerçekleştirilen Kırım mahallî seçimlerinde de bütün aleyhte seçim şartlarına rağmen yedi Kırım Tatarı Kırım Muhtar Cumhuriyeti Parlamentosu'na girmeyi başardı.

1990'lar boyunca alınan bazı mesafelere rağmen Kırım Tatarları'nın vatana dönüş ve orada millî varlıklarını tekrar kurma çabaları büyük zorluklar ve imkânsızlıklar içerisinde yürütülebilmektedir. 2002 yılı itibarıyla Kırım Tatarları büyük ekonomik ve sosyal problemlerinin yanı sıra millî dilde eğitim, basın-yayın ve kültür sahalarında çok ciddi noksanlıklarla karşı karşıya olup Kırım'a dönebilen Kırım Tatarları'nın sayısı 300.000 civarındadır. Çoğunluğu Özbekistan'da olmak üzere henüz Kırım'a dönme imkânı bulamayan Kırım Tatarları'nın sayısı çeşitli tahminlere göre 500.000 ile 600.000 arasındadır. Bu sayıya başta Türkiye olmak üzere Romanya, Bulgaristan, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya gibi ülkelerde yaşayan ve sayısı yaklaşık 4-5 milyon kişi olarak hesaplanan Kırım Tatarları dahil değildir. Kırım'ın göç hareketleriyle sürekli değişme gösteren nüfusu ise Kırım Muhtar Cumhuriyeti İstatistik Dairesi'nin 2001 yılı resmî rakamlarına göre 2.100.700 kişidir.

BİBLİYOGRAFYA :

P. S. Pallas, *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794*, Leipzig 1801; P. Sumarokov, *Dosugi Krmskago sudi ili utoroe puteşestvie v Tauridu*, Sankt Petersburg 1803; A. de Demidoff, *Travels in Southern Russia and the Crimea*, London 1853, I-II; V. H. Kondaraki, *V pamyat stoletiya Krma. İstoriya i arheologiya Tauridi*, Moskova 1883; Y. Markov, *Oçerki Krma*, Sankt Petersburg 1884; A. G. Zavadovskiy, *Sto let jizni Tauridi*, Akmescit 1885; N. F. Dubrovin, *Prisoedienie Krma k Rossii: reskripti, pisma, relyatsii, doneseniya*, Sankt Petersburg 1885-89, I-IV; F. F. Laşkov, "Statistiçeskiya svedeniya o Krme, soobşçenniya kaymakanamı v 1783 godu", *Zapiski Imperatorskago Odesskago Obşçestva İstori i Drevnostey*, Odesa 1886, XIV, 91-156; a.mlf., *İstoriçeskiy oçerk krmko-tatarskago zemlevladieniya*, Akmescit 1897; G. F. Blümenfeld, *Krmsko-tatarskoe zemlevladieniye (İstoriço-yuridiçeskiy oçerk)*, Odesa 1888; Osman Kemal Hatif, *Gökbayrak Altında Milli Faaliyet*, İstanbul 1918; Arslan Nayman Mirza Kriçinskij, *Oçerki russkoy politiki na okrainah. Çast pervaya: k istorii religioznih pritesenii krmskih tatar*, Baku 1919; a.mlf., *Oçerki politiki rossiykago tsarizma na okrainah. Çast otoraya: k istorii borbi s prosveşçeniem i kulturoy krmskih tatar*, Baku 1920; Ahmet Özenbaşlı, *Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası Yahut Tatar Hicretleri*, Akmescit 1925; V. Yelagin, *İnkılâp Yıllarında Kırım Tatarlarının Milliy Hayalları*, Akmescit 1925; M. F. Bunegin, *Revolyuetsiya i grajdanskaya vojna v Krmu*, Akmescit 1927; A. İ. Markeviç, "Pereselenie krmskih tatar v Turtsiyu v svyazi s dvijeniem naseleniya v Krmu", *İzvestiya Akademii Nauk SSSR Ot-delenie Gumanitarnih Nauk*, 1928, Leningrad 1928, s. 375-405; A. K. Boçagov, *Milli Firka: Natsionalnoe kontrevolyutsiya v Krmu*, Akmescit 1930; Cafer Seydahmet [Kırimer], *Gaspralı İsmail Bey*, İstanbul 1934; a.mlf., *Bazi Hatıralar*, İstanbul-Eskişehir 1993; E. Spencer, *Travels in Circassia, Krim Tartary, etc.*, London 1937, I-II; Ethem Feysi Gözaydın, *Kırım*, İstanbul 1948; E. Kirimal, *Der nationale Kampf der Krimtürken*, Emsdetten 1952; M. Luther, "Die Krim unter deutscher Besatzung im Zweiten Weltkrieg", *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, Berlin 1956, III, 28-98; A. W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge 1970; a.mlf., *The Crimean Tatars*, Stanford 1978; E. J. Lazzarini, *İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914* (doktora tezi, 1973), Washington Üniversitesi; A. Grigorenko, *A kogda mı vernyomsya*, New York 1977; A. M. Nekrich, *The Punished Peoples*, New York 1978; A. Sheehy - B. Nahaylo, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: Soviet Treatment of Some National Minorities*, London 1980; Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul 1980; *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival* (ed. E. Allworth), Durham-London 1988; Hakan Kırımlı, *National Movements and National Identity among the Crimean Tatars: 1905-1916* (doktora tezi, 1990), Wisconsin Üniversitesi; a.mlf., "Gaspralı İsmail Bey", *DİA*, XIII, 393; *Krmskaya ASSR (1921-1945). Voprosi-Otveti*, Akmes-

cit 1990; V. Y. Vozgrin, *İstoričeskie sudbi kırım-skikh tatar*, Moskova 1992; M. N. Guboğlu – S. M. Çervonnaya, *Krımskotatarskoe natsionalnoe dvijenje*, Moskova 1992, I-II; A. Wilson, *The Crimean Tatars. A Situation Report on the Crimean Tatars for International Alert*, Sidney-Cambridge 1993; *Krım v Velikoy Otečestvennoy voyne 1941-1945. Voprosi-Otveti*, Akmes-cit 1994.

HAKAN KIRIMLI

KIRIMLI MAHMUD AĞA

XIX. yüzyılda görev yapan
Hassa başmimarı.

Osmanlı mimarlık teşkilâtı olan Hassa Mimarlık Ocağı'nın kaldırılmasından önce görev yapan son başmimarlardandır. *Târîh-i Lutfî*'de kendisinden Ebniye-i Hassa müdürü şeklinde söz edilse de 1831'de oluşturulan bu kurumdan evvel 1827-1829 yıllarında sermi'mârân-i Hassa olarak görev yaptığı Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Maliyeden müdevver 8959 numaralı inşaat defterinde, kendisinden önce başmimar olan Seyyid Abdülhalim Efendi'nin 12 Zilkade 1242 (7 Haziran 1827) tarihli tüfenkhâne tami-ratına ait kaydından sonra Kırımli Mahmud Ağa'ya ait ilk kayıt 8 Muharrem 1243 (1 Ağustos 1827) tarihini taşımaktadır. Bu durumda Mahmud Ağa'nın 1827 yılı Haziran veya Temmuz ayında başmimarlığa getirilmiş olduğu söylenebilir.

21 Temmuz 1829'da Mahmud Ağa görevden alınıp yerine tekrar Seyyid Abdülhalim Efendi tayin edilir (BA, *HH*, nr. 33006). Sâbık başmimar olarak Tarabya'da padişah atları için 19 Kasım 1829'da yaptığı bir ahırın (BA, *Cevdet-Maarif*, nr. 5525, 22 Cemâziyelevvel 1245) birkaç gün sonra yıkılıp on bir atın ölümüne sebep olması yüzünden ailesiyle birlikte Bursa'ya sürgüne gönderilir. *Târîh-i Lutfî*'de, ahırın yıkılışını Mahmud Ağa ile arası iyi olmayan Kirkor Balyan'ın sağladığı ve bu amaçla işçileri ayarlayıp bina çatısında uygun olmayan malzeme kullandığı belirtilir. Abdülhalim Efendi döneminde Mahmud Ağa'nın inşa ettiği binalarda çalışan işçilerin, ayrıca esnafın alacakları olduğuna dair istekte bulunmaları üzerine kendisinden harcama ve ödemelerinin kayıtları istenir. Bu kayıtları ve bir dilekçesini içeren 4 Mayıs 1830 tarihli belge-de (BA, *Cevdet-Maarif*, nr. 5525, 11 Zilkade 1245) başmimarlığa tayininden önce yıllık 5000 kuruş gelire mühendishâne-de otuz yıla yakın bir süre çalıştığını, ancak şimdi ailesinin ve kendisinin zaruret

içerisinde bulunduğunu ve hakkındaki iddiaları savunabilmesi için İstanbul dönmesi gerektiğini belirtir. Şehremânetinin bu isteğini uygun bulması üzerine İstanbul'a döner. Aynı belgede Dâvutpaşa bahçesinde bazı köprüleri (17 Rebülâhir 1244/27 Ekim 1828), Göksu'da büyük köprüyü (9 Cemâziyelâhir 1244/17 Aralık 1828) tamir ettiği, Topçular'daki camiyi (13 Cemâziyelevvel 1244/21 Kasım 1828) ve Haseki'de bir karakol (15 Şâban 1244/20 Şubat 1829) inşa ettiği kaydedilmiştir.

İnşa ve tamirat defterlerinde, "Rabbi sehnil umûre Mahmûd" (Rabbim, Mahmud'un işlerini kolaylaştırdı) mührünü kullanılan Mahmud Ağa iki yıl gibi kısa bir sürede önemli işlere imza attı. Pars Tuğlacı'nın Kirkor Balyan'a mal ettiği Heybeliada Deniz Harp Okulu'nun mimarlığını yaptı (BA, *HH*, nr. 29310, 1243/1827-28). Seraskerlik içerisinde Süleymaniye yönünde bulunan kışlaya cephanelik binasını ekledi (BA, *MAD*, nr. 8959, 9 Cemâziyelevvel 1243/28 Aralık 1827). Abdülhalim Efendi döneminde inşasına başlanan Rami Kışlası'nı (BA, D.BŞM Bina Emni, nr. 16335, 1243/1827-28) ve Maltepe Hastahanesi'ni (BA, *MAD*, nr. 8959, 17 Safer 1244/29 Ağustos 1828) tamamladı. Yeşilköy'de bir Kasrı Hümayun inşa etti (BA, *Cevdet-Saray*, nr. 5382, 1244/1828-29). Kâğıthane'de ve Mirâhur Kasrı yakınlarında bulunan köprülerin tamiratını yaptı (BA, *Cevdet-Belediye*, nr. 2887, 7 Muharrem 1245/9 Temmuz 1829).

Mahmud Ağa'nın görevden ayrılışından sonra, Tarabya örneğinde olduğu gibi sağlıksız yapıların inşasında gerçek sorumluların mimariye ait yeterli bilgiye sahip bulunmayan bina eminleri olduğu ve bir müddetten beri inşaatlarda pâyve ve kemerlerin yapımında eksik malzeme kullanıldığı, çalışanlara vaktinde ödemelerin yapılmadığı ortaya çıkar. Bunun üzerine şehremini ve başmimarın yapıları sık sık kontrol etmeleri, vaktinde ödemelerin yapılması için tahmini keşif bedellerinin inşaatın başlangıcında bina eminlerine hemen verilmesi kararlaştırılır. Bu amaçla İstanbul için 16473,5 ve taşra için 4880 keselik iki ayrı kalem oluşturulup keşif bedellerinin bu kalemlerden ödemesi sağlanır (BA, *MAD*, nr. 8959, 17 Ramazan 1245/12 Mart 1830).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, D.BŞM Bina Emni, nr. 16335, 1243/1827-28; nr. 16351, 11 Rebülevvel 1244/21 Eylül 1828; BA, *Cevdet-Saray*, nr. 5382, 1244/1828-29; BA, *Cevdet-Belediye*, nr. 2887, 7 Muharrem 1245/9 Temmuz 1829; BA, *HH*, nr.

29310, 1243/1827-28, nr. 33006, 19 Muharrem 1245/21 Temmuz 1829; BA, *Cevdet-Maarif*, nr. 5525, 22 Cemâziyelevvel 1245/19 Kasım 1829, 11 Zilkade 1245/4 Mayıs 1830; BA, *MAD*, nr. 8959, s. 35-69, 9 Cemâziyelevvel 1243/28 Aralık 1827, 17 Safer 1244/29 Ağustos 1828, 17 Ramazan 1245/12 Mart 1830; Lutfî, *Târîh*, II, 163; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığı'nda Balyan Ailesi'nin Rolü*, İstanbul 1993, s. 46; Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1995, I, 114; a.mlf., "Sanatta Batıya Açılış Döneminde Mimarlar", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Ankara 1995, I, 479-488.

SELMAN CAN

KIRK

Olgunluk, tamlik ve sonsuzluk
ifadesi olarak kullanılan
bir rakam.

Tarihin eski zamanlarından itibaren birtakım sayılar kutsal ve uğurlu sayılmış, inanç ve gelenekler içerisinde bu sayılara yer verilmiştir. Kirk rakamı da gerek semavî dinlere dayandırılan yorumlar gerekse eski medeniyet birikimleri, mitolojik efsaneler, gelenek, folklor vb. yönlerden Ortadoğu coğrafyası başta olmak üzere Doğu ve Batı milletleri tarafından sıkça kullanılmıştır.

1, 2, 4, 5, 8, 10 ve 20'ye bölünebildiği için bereketli bir sayı kabul edilen kırk rakamı, gök cisimleri ve gök olaylarıyla ilk defa ilgilenen eski Bâbil'de ülker yıldızının gözden kaybolduğu kırk günlük süreden sonra yeniden görünmesi üzerine kutlanan yeni yıl bayramı dolayısıyla kutsallık kazanmıştır. Yirmi sekiz ay konağı ile on iki zodyak işaretinin birleşimini temsil eden Stonehenge'deki kırk sütunun kırk adım çapında kutsal bir daire oluşturması, Britanik-Cermen geleneğinde yirmi sekiz kral veya piskoposla on iki mûmine işaret eder. Kitâb-ı Mukaddes'e göre Yahuda'yı temsil eden Satürn'ün kırk yönü vardır. Eski Ahid'de insan ömrünün ideal süresi 3 x 40 yıl (120 yıl) olarak gösterilir. İsrail kralları da (Süleyman ve Dâvud dahil) genellikle kırkar yıl hüküm sürerler. Çıkış ve mâbedin inşası sırasında her biri kırk yıllık on iki nesil yaşamıştır.

Ortaçağ hristiyan tefsiri tûfanı kırk gün olarak belirler ve İsrailoğulları'nın çölde kırk yıl dolaştığını kabul eder. Hz. Mûsâ'nın Tûr dağında kırk gün kalması, şeytanın Hz. İsâ'yı saptırma için kırk gün uğraşması, Mesih'in mezarda kırk saat yatması (Roma Katolik kilisesinin Kırk Saat Adağı bundan mülhemdir), Paskalya'dan önceki Büyük Perhiz'in kırk gün sür-